

Registrering af græskirkegårde i Danmark

Registration of cemeteries covered with grass in Denmark

Keywords: Cemetery, Churchyard, Grass, Relic plants, Plant registration, Denmark

Bernt Løjtnant

Ved græskirkegårde forstås kirkegårde, som henligger i græs. Somme tider gælder det også gangene. Disse kirkegårde ligger hen som grønninger.

Poulsen (2003) gør klart, at græskirkegården er den oprindelige kirkegårdstype i Danmark. For blot 100 år siden var græskirkegårdene den altdominerende kirkegårdstype, i hvert fald på landet. Poulsen (2003) efterlader det indtryk, at der ikke findes græskirkegårde i dag. Men det gør der. I det følgende omtales 30 græskirkegårde.

Forfatteren har i mange år kendt græskirkegårdene ved Trans, Ferring og Fjaltring i det allervestligste Jylland og Mårup og Råbjerg i det nordligste Jylland. Derfor blev alle kirkegårde i en afstand af 10 km. fra Vesterhavet fra grænsen i syd til Skagen i nord undersøgt. Også de stormomsuste kirkegårde på Rømø, Mandø, Fanø, Hirsholmene, Læsø, Anholt, Kyholm og Ertholmene blev undersøgt. I forvejen havde forfatteren undersøgt 856 danske landsbykirkegårde i forbindelse med reliktpplantestudier.

Kun få græskirkegårde er registreret, og især på de allermest barske og stormomsuste steder.

Græskirkegårde er også fundet på en række tidligt nedlagte kirkegårde og ved en række ødekirker og kirkeruiner.

Ved nogle af de vestjyske kirker fremstår græspartierne som nyere plæner, der kun dækker en trediedel til halvdelen af kirkegården. Disse kirkegårde kaldes for partielle græskirkegårde.

De registrerede græskirkegårde

På de kirkegårde, som er beskrevet i det følgende, er græskirkegården uden tvivl den oprindelige kirkegårdstype. Det gælder således Rømø, Sønderho, Trans, Ferring, Fjaltring, Gl.Varde, Råbjerg, Hirsholmene, Rolsø, Støvringgård og Vorde med flere. Det gælder også de ødekirker, som er beskrevet, således Mårup og Buderup. Græskirkegården er formentlig også den oprindelige kirkegårdstype på en række gamle, for længst nedlagte kirkegårde: Vitskøl, Tvis, Kyholm og Gl. Rubjerg. På disse nedlagte kirkegårde findes gravminder. På en længere række andre, gamle nedlagte kirkegårde og ved en række kirkeruiner findes ikke gravminder. Eksempler er Krogsbæk,

Essenbæk, Vorup, Nørre Lyngby og Tvorup. Det er sandsynligt, at disse kirkegårde også oprindeligt har været græsdækkede.

På alle de registrerede græskirkegårde er græsdækket meget gammelt, da indvandringen af de mange vilde småurter på disse kirkegårde, må have taget mangfoldige år.

Første gang en plante omtales opgives både det danske og latinske navn, derefter kun det danske navn.

1. Rømø

Den særprægede Rømø Kirke ligger midt i Rømø's vildsomme klitnatur. Hele kirkegården henligger i græs. Kirkegårdens ret små gravsteder, som ligger i græsset, er indhegnet med lange, smalle granitstykker. De fleste gravsteder er dækket med perlegrus, hvori der står sommerblomster. Gravstenene er alle smukke og mange er særegne. Næsten ingen "halve kartofler" (små flækkede sten). Græsset slås som almindelige plæner. Ingen træer.

Relikter: Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*), Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Sæbeurt (*Saponaria officinalis*).

Fig. 1. Rømø Kirke. Hele kirkegården er udlagt i græs. Gravstederne er indhegnet af lange smalle granitstykker. Foto 2006.

2. Sønderho

Sønderho's særprægede kirke ligger i den unikke landsby Sønderho med alle de fredede huse fra skibsfartens tid. Hele kirkegården er udlagt i græs. De fleste gravminder står i græsset. Der findes kun enkelte, mindre gravsteder. De fleste gravminder er gamle, særprægede og smukke, og der forekommer en del sorte kors. Næsten ingen "halve kartofler". Flere jerngitre. Mange af gravminderne er meget gamle. Græsset slås som almindelige plæner. Ingen træer eller buske. Kirkegården er omgivet af lave hække.

Relikter: Døvnælde (*Lamium album*), Kost-Fuglemælk, Perlehyacint (*Muscari botryoides*), Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*), Skvalderkål og Stor Nælde.

Fig. 2. Sønderho Kirkegård, hvor der både står mange nye og mange gamle gravsten, der står i "glemselens grønne kåbe". Foto 2006.

3. Trans

Trans Kirke ligger højt hævet over Vesterhavet. Fra kirkegårdens vestende er der kun 100 meter til den meget høje kystskrænt. Hele kirkegården er udlagt i græs, som slås som almindelige plæner. Trans er en stakit-græskirkegård, idet alle familiegravstederne er indhegnet af hvide stakitter. Graveren fortæller, at man bruger stakitter i stedet for hække, fordi havgusen og den kraftige vind vanskeliggør væksten af buske. Gravstederne ligger i græsset, og er langt fra så pyntelige, blomsterrige og frodige som

Fig. 3. Trans Kirke. At vi finder græskirkegårdene i det vestligste Jylland skyldes ikke blot det barske klima i disse egne. Det hænger også sammen med, at man i Vest- og Nordjylland generelt hæger mere om det gamle end i resten af landet. Således fremstår usædvanligt mange af kirke­digerne i smuk traditionel stand, med en frodig græs-urtetørv på kronen. Relikter som Fingerbøl, Cypress-Vortemælk, Moskus-Katost og Matrem er påfaldende hyppige. Foto 2006.

de østdanske. Størstedelen af kirkegården er uden gravsteder. Alle gravsten er smukke. Ingen halve kartofler. Kirkegården er omgivet af smukke stengærder med veludviklet kronetørv.

Relikter: Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Judaspenge (*Lunaria annua*), Klokke-Skilla (*Scilla non-scripta*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogulum umbellatum*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Peberrod (*A Armoracia rusticana*), Perlehyacint, Pinselilje (*Narcissus poeticus*), Ribs (*Ribes rubrum*), Rød Stenurt (*Sedum spurium*), Skvalderkål, Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*), Stor Nælde og Vintergæk (*Galanthus nivalis*).

4. Ferring

Ferring Kirke står kun en halv kilometer fra Vesterhavet, som tydeligt høres på kirkegården. Kirkegården ligger i græs. Kun en mindre del af kirkegården er dækket af perlegrus. I øvrigt er Ferring kirkegård omtrent som Trans kirkegård. På Ferring kirkegård står der dog også en del gravsten i græsset uden de stakitter, som omgiver familiegravstederne. Alle gravsten er særegne og smukke. Ingen træer. Kirkegården er omgivet af stengærder. På digekronen er plantet en række robuste stenhøjsplanter, som Engelskræs (*Armeria maritima*), Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*), Rød Stenurt (*Sedum spurium*), Have-Nellike (*Dianthus caryophyllus*), Gærde-Stenbræk (*Saxifraga rosacea*) og Filtet Hønsetarm (*Cerastium tomentosum*). I juni er digekronen smukt blomstrende, men i almindelighed kan det ikke anbefales at plante stauder på digekronen, da denne ifølge Kirkeministeriets digecirkulære skal være dækket af græstørv, som i højere grad end de spredte småurter stabiliserer diget.

Relikter: Alm. Hyld, (*Sambucus nigra*), Klokke-Skilla, Natviol (*Hesperis matronalis*), Peberrod, Pinselilje, Skvalderkål, Stor Nælde og Vintergæk.

Fig. 4. Ferring er en typisk stakit-græskirkegård. Græskirkegårde er i dag sjældne i Danmark, men almindelige i England, Norge, Sverige og i New England. Foto 2006.

5. Fjaltring

Fjaltring Kirke ligger knap en kilometer fra Vesterhavet og er som Trans og Ferring en stakit-græskirkegård. Kirkegården er udlagt i græs, dog ligger gangene i perlegrus. Familiegravstederne er omgivet af hvide stakitter. Gravstenene er alle smukke og mange er særegne. Kirkegården er omgivet af stengærder sat i søsten. Mod vest står nogle små, forblæste Skov-Ælm (*Ulmus glabra*). I ly af diget og ælmebuskene ligger et enkelt familiegravsted uden stakit. Uden for østdiget står en lav bevoksning af Skov-Ælm, Alm. Hyld og Rynket Rose (*Rosa rugosa*). Hele kirkegården rundt er gamle, smukke gravsten omhyggeligt sat ind i diget. Det ser faktisk smukt ud. I almindelighed kan det dog ikke anbefales at sætte gravsten – de være sig nok så smukke og interessante – ind i diget, da de destabiliserer diget. Langt værre er det dog, at diget på strækninger giftsprøjtes, hvilket er årsagen til, at diget flere steder er brudt sammen.

Relikter: Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Alm. Hyld, Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Ensidig Klokke, Klokke-Skilla, Kost-Fuglemælk, Marts-Viol, Moskus-Katost (*Malva moschata*), Natviol, Påskelilje, Ribs, Rød Stenurt, Sct. Hansurt (*Sedum telephium*), Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*), Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*),

Skvalderkål og Stor Nælde. Stakit-græskirkegårdene ved Trans, Ferring og Fjaltring hører til landets mest særegne, mest stemningsfulde og mest karakteristiske kirkegårde.

Fig. 5. Grønningen ved Fjaltring Kirke. "På guds grønne håndflade" står gamle sten i græsset og familiegravstederne er omhegnet med hvide stakitter. Poulsen (2003), beretter om stakitter ved Jelling, Nørre Nebel, Seest og Lønborg . Foto 2006.

6. Råbjerg

Råbjerg Kirke ligger helt alene ude i ødemarken ved foden af Råbjerg Mile. Hele kirkegården er udlagt i græs, som ikke slås. Kun enkelte mindre gange ligger i perlegrus. De fleste af kirkegårdens mange interessante og smukke gravsten står i græsset, måske med en buket blomster. De øvrige sten står i mindre gravsteder, som er spartanske i deres beplantning. Det er kun de mest tålsomme arter, som klarer sig i denne sandørken. Mod vest flere store Rødgran (*Picea abies*). Også enkelte Selje-Røn (*Sorbus intermedia*), Østrigsk Fyr (*Pinus austriaca*), Hvidgran (*Picea glauca*) og Hyld. Kirkegården er omgivet af kassegærder, som mod øst prydes af en tæt bevoksning af Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia flore pleno*).

Relikter: Akeleje, Alm. Katost, Asters sp., Fingerbøl, Klit-Rose, Klokke-Skilla, Liljekonval (*Convallaria majalis*), Moskus-Katost, Påskelilje, Romersk Rejnfan

(*Tanacetum vulgare* var. *crispum*), Rød Stenurt, Sct. Hansurt, Skvalderkål, Studenternellike (*Dianthus barbatus*) og Sæbeurt.

Fig. 6. Rødbjerg Kirke. Foto 2006.

7. Hirsholmene

Midt i det idylliske fiskerleje med de utallige måger og terner ligger den meget anderledes kirke. Kirkegården er meget lille og udlagt i græs. Græsset slås ikke. De fleste gravminder står i græsset. Kun enkelte mindre gravsteder. Flere meget gamle og smukke gravsten. Også enkelte nyere gravsten. En del Skov-Ælm og enkelte Bøg (*Fagus sylvatica*), Ahorn (*Acer pseudoplatanus*) og Hyld. Kirkegården er omgivet af særdeles kraftige tørre kassegårder.

Relikter: Alm. Hyld, Bukketorn (*Lycium barbarum*), Ensidig Klokke, Foderkulsukker (*Symphytum x upplandicum*), Humle (*Humulus lupulus*), Liljekonval, Påskelilje, Skvalderkål, Stor Nælde og Sødskærm (*Myrrhis odorata*).

8. Assistens kirkegård Hirsholmene

Denne meget lille kirkegård ligger ude i klitten med alle de rigt blomstrende Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*). Hele kirkegården er udlagt i græs. Græsset slås

ikke. Både meget gamle og helt nye gravminder, som alle står i græsset. På kirkegården står en del forblæste Hvidgran og enkelte mindre Skov-Ælm og Hyld. Kirkegården er omgivet af kraftige tørre stengærder.

Relikter: Alm. Hyld og Stor Nælde.

9. Rolsø

Denne øde beliggende lille kirke (kun våbenhuset står tilbage) ligger på smukkeste vis højt hævet over Rolsø Hovedgård. Hele kirkegården er udlagt i græs, som slås hyppigt. Spredt i græsset står jernkors og smukke gravsten. Flere jerngitre og mange meget gamle gravminder. Kun enkelte gravsteder. Kirkegården er omgivet af brede kassegærder, som dog er uden kronetørv på grund af tidligere giftsprøjtning. Ved diget står buske og en del mindre træer.

Relikter: Akeleje, Alm. Katost, Balkan-Gemserod (*Doronicum orientale*), Døvnælde, Italiensk Skilla (*Scilla italica*), Hulkravet kodriver (*Primula veris*), Klokke-Skilla, Liden Singrøn, Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*), Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*), Marts-Viol, Matrem (*Tanacetum parthenium*), Pinselilje, Skvalderkål, Stikkelsbær, Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Stor Nælde og Vintergæk.

Fig. 7. Rolsø Kirke: smukke gamle sten står spredt i græsset, der breder sig smukt som et væg til væg tæppe. Foto 2006.

10. Støvringgård

Denne lille græsklædte kirkegård hører til herregården Støvringgård. Kirkegården ligger smukt omgivet af skov. De fleste af gravstenene, som alle står i græsset, er gamle. Enkelte nyere gravsten. Kirkegården er ud imod sognevejen afgrænset af et stengærde. På de øvrige sider er kirkegården omgivet af jorddiger med enkelte Vild Berberis (*Berberis vulgaris*) og Selje-Røn samt Dunet gedeblad (*Lonicera xylosteum*). På kirkegården står en stor og flot bevoksning af Rhododendron. Græsset slås kun sjældent.

Relikter: Døvnælde og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*).

11. Vorde

Den smukke Vorde Kirke ligger højt hævet over Hjarbæk Fjord. Hele kirkegården, også gangene, er udlagt i græs, som slås som plæner. Gravstederne er firkantede ligesom de sædvanlige østdanske, men de er i temmelig mange tilfælde usædvanligt små. Alle gravsteder er indhegnet af lave Taks-hække (*Taxus baccata*). Gravminderne er af de sædvanlige, triste østdanske typer. Kun få og små træer, især Ask (*Fraxinus excelsior*) og Vorte-Birk (*Betula verrucosa*). Kirkegården er omgivet af høje levende hegn og mure (kløvet kamp sat i beton). Mod nord et stengærde uden jordfyld.

Relikter: Klokke-Skilla, Løgekarse (*Alliaria petiolata*), Natviol, Ramsløg (*Allium ursinum*), Skov-Forglemmigej, Skvalderkål og Stor Nælde.

Fig. 8. Ved Vorde Kirke ligger også gangene i græs. Foto 2006.

12. Nekselø

Kirken er opført 1931. 80% af kirkegården er udlagt i græs. Gangene er perlegrusbelagte. Græsdækket er med mange små urter. Græsset slås som græsplæne. Nogle gravminder står i græsset, men egentlige gravsteder findes også. Ingen gravminder af særlig interesse. Ingen sorte jernkors eller jerngitre. To stynede yngre piletræer (*Salix* sp.) ved indgangen til kirkegården. Kirkegården er omgivet af levende hegn, mest Tjørn (*Crataegus* sp.).

Relikter: Alm. Katost, Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og Marts-Viol.

13. Aunsø

Hele kirkegården henligger i græs, også gangene. Intet perlegrus. Men meget uden for kirkegården. Nedlagt som sognekirke i 1934; men der foregår stadig begravelser på kirkegården. Alle gravminder står i græsset. Ingen egentlige gravsteder. Græsdækket er gammelt med mange små urter. De fleste gravminder er fra 1900-tallet, flere er interessante. Ingen jernkors eller jerngitre. 9 Vorte-Birk og 12 Stilk-Eg (*Quercus robur*) og 2 Lærketræer (*Larix* sp.) som skønsmæssigt er 50-100 år gamle. Græsset slås som plæner. Kirkegården er omgivet af et lavt stendige af kløvede sten, der er kalket på indersiden. På kronen er der tegl. Renholdelsen uden for kirkediget er aggressiv. Kirken ligger smukt, men en af Aunsøgårds lader ligger klods op ad kirken og virker skæmmende. *Ingen relikter.*

14. Varde gamle kirkegård

Varde gamle kirkegård ligger smukt ved kirken og torvet i centrum af Varde. Hele kirkegården henligger

Fig. 9. Et af de nye haveafsnit på Varde gamle Kirkegård. Foto 2006.

ger i græs, gangene er dog i pigbro. Talrige gamle og interessante gravminder som alle står i græsset. Mange store træer: Ahorn, Ask, Bøg, Eg og Hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*). Også temmelig

mange små træer, blandt andet af eksotiske arter. Mange smukke, klippede bøgehække. Også 2 mindre partier med nyere begravelser, hvor stenene står i græsset med en halv kvadratmeter store blomsterbede foran stenene, som alle er påfaldende ens, men pæne. Græsset slås ikke overalt regelmæssigt. Kirkegården afgrænses af hække, ud mod kirken af en smuk, gammel murstensmur. En meget smuk kirkegård.

Relikter: Storkenæb (*Geranium* sp., steril).

15. Mårup Ødekirke

Mårup Ødekirke ligger alleryderst og højt hævet over Vesterhavet. Den vestligste del af kirkegården er allerede skredet i havet. Mårup blev nedlagt som sognekirke i slutningen af 1800-tallet. Der er dog senere foretaget begravelser på kirkegården. Hele kirkegården er udlagt i græs, som ikke slås. De fleste af de mange gamle og interessante gravsten står i græsset. Mange stakit-familiegravsteder. De fleste af stakitterne er brystfældige. To forfaldne jerngitre, samt et enkelt smukt, nyere jerngitter. Også enkelte nyere gravsteder. Ingen træer men en del buskads af Rynket Rose og Tjørn. Kirkegården er omgivet af høje jorddiger med stenkerne. Kirkegården er stærkt præget af turistslid. Man skulle måske ikke tro, at man kunne finde sydlige reliktarter på dette barske sted. Det kan man dog, for Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*) og Sæbeurt står talrigt i de smukkeste vindslebne bestande. Længst mod vest er planterne ganske lave. Men når man går mod øst, langs syddiget, bliver planterne stadig højere, for til sidst at nå den naturlige størrelse langs østdiget.

Relikter: Cypres-Vortemælk, Filtet Hønsetarm, Rød Stenurt, Skvalderkål, Stor Nælde og Sæbeurt.

Fig. 10. Mårup Ødekirke med megen turistslid. Foto 2006.

16. Buderup Ødekirke

Buderup Ødekirke ligger smukt og ensomt nær Buderupholm Skov. Buderup blev ødekirke i 1907. Hele kirkegården er udlagt i græs. Alle gravminder, som alle er gamle, står i græsset. Flere jerngitre og jernkors. Adskillige smukke og interessante gravsten. En del store træer, især Ask. Græsset på kirkegården slås kun sjældent. Kirkegården er omgivet af smukke kassegærder.

Relikter: Bjerg-Stenurt (*Sedum rupestre*), Hvid Stenurt (*Sedum album*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Marts-Viol, Matrem, Mørk Kongelys, Rød Stenurt, Sct. Hansurt, Skvalderkål, Sæbeurt og Vintergæk.

Fig. 11. Grønningen ved Buderup Ødekirke, hvor der står adskillige relikter. Der er en klar tendens til, at ødekirkerne og de gamle nedlagte kirkegårde rummer flere relikter, end de kirker, som er i drift. Det skyldes især, at ødekirkerne og de gamle kirkegårde stengærder henligger som smukke, oprindelige stengærder med en veludviklet kronetørv. Renholdelsen ved de gamle diger og gærder, er heller ikke nær så intensiv, som ved kirkegårde, der er i drift. Ved de fleste af vore kirker foregår plejen lemfældigt og tilfældigt, da provstiudvalgene ikke altid lever op til deres ansvar (adskillige kirkegårds konsulenter, pers. comm.)

17. Vitskøl gamle kirkegård

Vitskøl gamle kirkegård ligger klods op ad Vitskøl Klosters maleriske ruiner. Hele kirkegården henligger i græs. Kun enkelte egentlige gravsteder. Gravminderne er alle gamle og står i græsset. Adskillige jernkors og jerngitre. Græsset slås som almindelige plæner. Kirkegården er mod nord og øst omgivet af høje levende hegn. Mod syd grænser kirkegården op til ruinerne og mod vest står en mur.

Relikter: Akeleje, Alm. Hyld, Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*), Døvnælde, Gemserod (*Doronicum* sp.), Læge Hjertespad, Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*),

Natviol, Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*), Pinselilje, Påskelilje, Skov-Forglemmigej, Skvalderkål, Stor Nælde, Svaleurt, Sødskærm og Vintergæk.

Fig. 12. Vitskøl gamle kirkegård grænser op til de maleriske ruiner af klosterkirken. Foto 2006

18. Kyholm gamle kirkegård

Kyholm er en lille smuk ø lige uden for Stavns Fjord. Hele den lille kirkegård er udlagt i græs. Kirkegården blev oprettet i 1810 og nedlagt i 1859. I alt 83 mennesker er begravet på Kyholm kirkegård. Kun to gamle gravminder, som står i græsset; ingen egentlige gravsteder. Ingen træer.

Fig. 13. Særpræget gravminde fra Kyholm gamle kirkegård. Det er karakteristisk, at mange af græskirkegårdenes gravminder er særligt interessante - eller smukke. Foto 1991.

Kirkegårdens græs slås kun sjældent. Kirkegården er omgivet af stengærder.

Relikter: Bukketorn, Klokke-Skilla, Kost-Fuglemælk, Skvalderkål og Stor Nælde.

19. Krogsbæk gamle kirkegård

Hele kirkegården, som blev nedlagt i 1901, ligger i græs, som ikke slås. Kun svage spor efter kirken. Ingen gravminder. Flere store træer på kirkegården, især Ahorn og Bøg. Hele kirkegården er omgivet af smukke, brede og bølgende kassegærder, som bærer en veludviklet kronetørv.

Relikter: Alm. Katost, Døvnælde, Glat Burre (*Arctium lappa*), Italiensk Skilla, Kost-Fuglemælk, Liden Singrøn, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Perlehyacint, Pinselilje, Påskelilje, Skvalderkål, Stor Hundepersille, Stor Nælde, Sæbeurt, Tårnurt (*Turritis glabra*) og Vintergæk.

Fig. 14. På Krogsbæk gamle kirkegård står en ret tæt bevoksning af ældre træer. Kirkegården omgives af et smukt kassegærde. Foto 2006.

20. Essenbæk gamle kirkegård

Kirken nedrevet i 1865. Hele kirkegården ligger i græs, som ikke slås. Ingen gravminder. Kun svage spor efter kirken. Mange store løvtræer, især Ahorn, Ask, Bøg og Hestekastanie. Hele kirkegården er omgivet af smukke kassegærder.

Relikter: Alm. Katost, Klokke-Skilla og Marts-Viol.

21. Vorup gamle kirkegård

Hele kirkegården henligger i græs, som ikke slås. Ingen gravminder og ingen spor efter kirken. Adskillige store løvtræer, især Ahorn. Kirkegården er omgivet af stengærder.

Relikter: Alm. Katost, Erantis (*Eranthis hiemale*), Marts-Viol og Påskelilje.

22. Nørre Lyngby gamle kirkegård

Kirkegården nedlagt i 1913. Kirkegården ligger højt hævet over Vesterhavet, som allerede har gnavet dele af den vestligste del af kirkegården bort. Af den gamle kirke er kun klokkestablen bevaret. Ingen gravminder. Alt er udlagt i græs. Ingen træer men enkelte stærkt forblæste og vindslebne Hvid-graner. Græsset slås ikke. Kirkegården er omgivet af kraftige stendiger. *Ingen relikter.*

Fig. 15. Klokkestablen på Nørre Lyngby gamle kirkegård. Foto 2006.

23. Tvorup gamle kirkegård

Kirken nedrevet 1794. Mindre ruiner står endnu. Hele anlægget er udlagt i græs. Dog er en større del af kirkegården beplantet med træer, som er ca. 30 år gamle. Ingen gravminder. Ingen store træer. Kirkegården er omgivet af jorddiger. Anlægget ligger i plantage.

Relikter: Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*), Fingerbøl, Persillehyld (*Sambucus nigra* var. *laciniata*), Påskelilje, Skvalderkål, Stikkelsbær, Stor Nælde og Sødskærm.

24. Rindby gamle kirkegård

Rindby kirkegård, der omfatter et kapel, er udlagt i græs. Gravminderne står dels i græsset dels i egentlige gravsteder. Flere interessante gravmonumenter. Ingen jernkors.

Flere jerngitre. Flere træer. Kirkegården er omgivet af hække.

Reliktplanter ikke eftersøgt.

25. Tvis gamle kirkegård

Tvis kirkegård ligger smukt ved den gamle vandmølle og Tvis Å. Hele kirkegården er udlagt i græs, undtagen de smalle gange, som er perlegrusbelagte. Mange smukke, sorte jernkors. Enkelte smukke jerngitre. Adskillige gamle, interessante gravsten. Alle gravminder står i græsset. En del større træer, især Ahorn, Eg og Hestekastanie. Græsset slås som plæner. Kirkegården er ud mod p-pladsen afgrænset af en mur af kløvet kamp sat i beton. Mod syd et stort jorddige. Mod vest og nord lave jorddiger.

Relikter: Alm. Katost, Døvnælde, Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk, Nikkende Fuglemælk, Påskelilje, Skvalderkål. Storkonval (*Polygonatum multiflorum*), Stor Nælde og Strudsvinge (*Matteucia struthiopteris*).

Fig. 16. Også Tvis gamle kirkegård er en grønning, hvor kun et par af gangene ligger i perlegrus. Foto 1997.

26. Lønne gamle kirkegård

Kirkegården ligger omgivet af plantage. Hele kirkegården henligger i græs. Mange gamle gravsten, som står i græsset. Flere jerngitre. Enkelte jernkors. En del ældre træer især Eg. Desuden mange især mindre træer af Alm. Røn (*Sorbus aucuparia*), Ask, Bøg, Dun-Birk (*Betula pubescens*), Navr (*Acer campestre*), Skov-Fyr (*Pinus sylvestris*),

Syren (*Syringa vulgaris*), Tjørn, og Hunderose (*Rosa canina*). Græsset slås ikke regelmæssigt. Ingen tydeligt afgrænsende diger. Ud mod vejen en lav hæk.

Relikter: Fliget brombær (*Rubus laciniatus*), Liden Singrøn og Sæbeurt.

27. Oksby gamle kirkegård

Kirken nedrevet 1891. Kun klokkestablen står tilbage. Kirkegården ligger smukt i plantage. Hele kirkegården er udlagt i græs, undtagen gangene, som er perlegrusbelagte. Kirkens omrids er angivet med perlesten. Mange gravsten som står i græsset. 1 jerngitter. Spredte træer, især Hvidgran samt mindre eksemplarer af Dun-Birk, Bjerg-Fyr (*Pinus mugo*) og Selje-Røn. Græsset slås ikke. Kirkegården er omgivet af jorddiger.

Relikter: Syren.

28. Rubjerg gamle kirkegård

Kirkegården ligger tilsandet ude i den fåregræssede klithede ikke langt fra Vesterhavet og ude i baggrunden ligger Rubjerg Knudes Sahara. Kirken blev nedrevet i 1904. Alt ligger i græs med mange urter. Ingen gravsteder men et par gravminder. Ingen egentlige træer men en del buskads af Havtorn (*Hippophae rhamnoides*), Hyld og Tjørn. Græsset uregelmæssigt.

Relikter: Alm. Hyld, Marts-Viol, Ribs, Stor Nælde, Svaleurt (*Chelidonium majus*) og Sæbeurt.

Fig. 17. Ruinen på Rubjerg gamle kirkegård. Foto 2006.

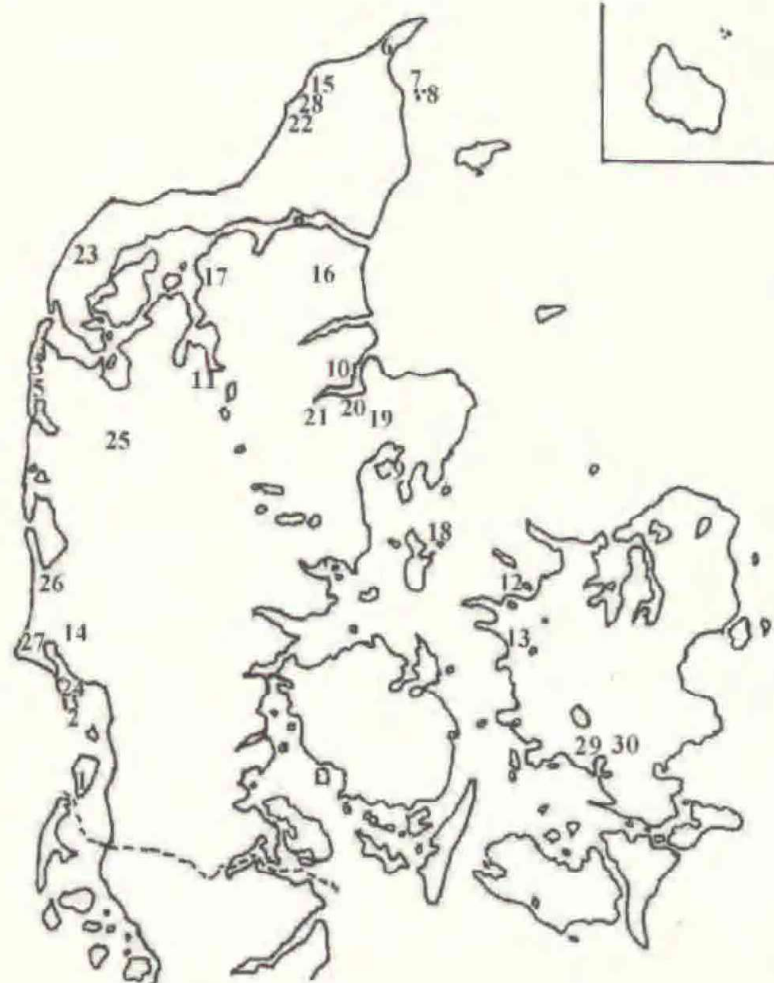
29. Ladby kirkeruin

Kirken nedlagt 1560. Ladby kirkeruin ligger isoleret fra anden bebyggelse. Hele kirkegården er dækket af meterhøje Stor Nælde med bunddække af Skvalderkål og græsser. Ingen gange. Intet perlegrus. Ingen gravminder eller gravsteder. Større ruiner er bevaret. Mange store eller større træer især Ask, Navr (*Acer campestre*), Lind (*Tilia* sp.) og Stilk-Eg (*Quercus robur*). Kirkegården er omgivet af ensidige stendiger.

Relikter: Alm. Katost, Burre sp., Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk, Læge-Hjertespond, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Matrem, Mørk Kongelys, Rød Tandbæger, Skvalderkål, Stor Hundepersille, Stor Nælde, Svaleurt og Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*).

30. Vridsløse kirkeruin

Kirken gik gradvis ud af brug i 1600-tallet. Helt nedbrudt i 1738. Hele kirkegården henligger i græs, som slås. Ingen gange. Intet perlegrus. Ingen gravminder eller gravsteder. 31 store Hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*) plus én Skov-Fyr (*Pinus sylvestris*) og én Alm. Ædelgran (*Abies alba*). Kirkefundamentet er bevaret. Kirkegården er omgivet af ensidige stendiger.

Relikter: Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Alm. Katost, Ensidig Klokke, Hundepersille, Kost-Fuglemælk, Læge-Hjertespond, Marts-Viol, Rød Tandbæger, Skvalderkål, Stor Nælde og Svaleurt.

Flere gamle nedlagte kirkegårde, kirkeruiner og ødekirker bør undersøges.

Fig. 18 Beliggenheden af de 30 omtalte lokaliteter, hvor nummereringen på kortet følger de ovenfor beskrevne græskirkegårde.

Tabel 1. Oversigt over græskirkegårde

A. Græskirkegårde i drift: 1. Rømø 2. Sønderho 3. Trans (med stakitter) 4. Ferring (med stakitter) 5. Fjaltring (med stakitter) 6. Råbjerg 7. Hirsholmene 8. Assistens Hirsholmene 9. Rolsø 10. Støvringgård 11. Vorde 12. Nekselø 13. Aunsø 14. Gl. Varde 15. Rindby B. Ødekirker: 1. Mårup (med stakitter) 2. Buderup C. Gamle opgivne kirkegårde med gravminder: 1. Vitskøl 2. Kyholm 3. Tvis 4. Lønne 5. Oksby 6. Rubjerg	D. Gamle opgivne kirkegårde uden gravminder: 1. Krogsbæk 2. Essenbæk 3. Vorup 4. Nørre Lyngby 5. Tvørup 6. Ladby kirkeruin 7. Vridsløse kirkeruin E. Partielle græskirkegårde: 1. Agger 2. Bøvlingbjerg 3. Flade 4. Hjardemål 5. Klitmøller 6. Lild Strand 7. Nordby 8. Thorsminde

Hvorfra stammer kirkedigets levende fortidsminder

Man møder det synspunkt, at kirkedigets levende fortidsminder stammer fra lægeurter, som i meget gammel tid blev dyrket på kirkegårdene. Men at dømme efter de temmelig mange arter, som Paulli (1648) angiver som vildtvoksende på kirkegårde (tabel 2), må denne have ligge udyrket hen som grønning. Adskillige af ukrudtsarterne indikerer, at bunden må have været åben og formentlig oprodet på grund af gravning.

Ikke mindre end 11 af arterne i tabellen (48 %) kan optræde som gamle relikter.

I 1600-tallet var dvaleplanterne Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Skarntyde (*Conium maculatum*) åbenbart almindelige på kirkegårdene. I dag er de sjældne her; vi kan dog forvente, at de ligger som spiredygtige frø ved mange kirker. Den gamle kulturplante Munkebarber (*Rumex patens*) er for længst forsvundet og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*) findes i dag kun hist og her ved kirkerne. 7 af reliktarterne er dog stadig mere eller mindre almindelige ved kirkerne: Glat Burre (*Arctium lappa*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Cikorie (*Cichorium intybus*), Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*), Døvnælde (*Lamium album*), Alm. Hyld (*Sambucus nigra*) og Stor Nælde (*Urtica dioica*). Alle de øvrige arter er også almindelige ved kirkerne i dag, nemlig som ukrudtsarter.

Med hensyn til herkomsten af digets og kirkegårdens øvrige levende fortidsminder, kan det konkluderes, at disse for en dels vedkommende kan stamme tilbage fra de planter, som i meget gammel tid voksede vildt på kirkegården. Andre af kirkegårdens reliktarter kan stamme fra den store præstegårdshave og fra landsbyens øvrige haver og udyrkede arealer. Ved de ca. 10 % af kirkerne, hvor der findes en meget gammel præstegårdslund, bidrager denne også til kirkedigets flora af reliktarter. I øvrigt bemærkes det, at Paulli også angiver Ask (*Fraxinus excelsior*) og Lind (*Tilia cordata*) fra kirkegårdene. Endnu den dag i dag er netop Ask og Lind – samt tidligere også Ælm (*Ulmus glabra*) – de hyppigste kirkegårdstræer.

De fleste af de gamle urter, som i dag står som relikter på kirkegårdene, kan være meget gamle – ofte er de vel middelalderlige. Derfor bør man ikke øge digernes artsdiversitet ved at udplante diverse lægeurter og krydderurter på digerne. Det vil være unødigt floraforfalskning, da det er autenticiteten der trues.

Den rige flora, som fandtes på kirkegårdene i hvert fald i 1600-tallet, er der kun få og fattige rester af i dag. På digerne samt spredt i kirkegårdens hjørner og i krat og gamle græsstykker, finder man dog ved de fleste kirker 5-10 reliktarter.

Kirkegården i 1600-tallet

Ifølge Paulli (1648) henlå kirkegårdene i græs med opvækst af mange urter. Urterne fortæller, at bunden er noget oprodet – formentlig på grund af begravelserne. Der fandtes også træer på kirkegården: Ask og Lind. Det er de samme træarter som er dominerende på nutidige kirkegårde.

Tabel 2. Arter som Paulli (1648) angiver fra kirkegårde. Arter, som i dag kan optræde som levende fortidsminder, er mærket !

Achillea millefolia (Alm. Røllike)	Hyoscyamus niger (Bulmeurt) !
Agrimonia eupatoria (Alm. Agermåne)	Lamium album (Døvnælde) !
Anagallis arvensis (Rød Arve)	Malva neglecta (Rundbladet Katost) !
Anchusa officinalis (Læge-Oksetunge) !	Plantago lanceolata (Lancet-Vejbred)
Arctium lappa (Glat Burre) !	Potentilla anserina (Gåse- Potentil)
Artemisia vulgaris (Grå Bynke)	Rumex patentia (Munkerabarber)
Chelidonium majus (Svaleurt) !	Sambucus nigra (Alm. Hyld) !
Cichorium intybus (Cikorie) !	Senecio vulgaris (Alm. Brandbæger)
Conium maculatum (Skarntyde) !	Stellaria media (Alm. Fuglegræs)
Cynoglossum officinale (Læge-Hundetunge) !	Tilia cordata (Småbladet Lind)
Fraxinus excelsior (Ask)	Urtica dioeca (Stor Nælde) !

Kirkegården i 1700 og 1800-tallet

Kirkegårdene henlå i græs med tuegrave (Poulsen 2003) og Hansen (1999). Ved midten af 1800-tallet begyndte man enkelte steder at anvende jerngitre og at anlægge stier. I byerne og senere også på Øerne og i Østjylland begyndte man i slutningen af 1800-tallet at anlægge egentlige gravsteder.

Kirkegården i 1900-tallet

Vi får kirkegårdene med gange og små afgrænsede gravsteder, som vi kender dem i dag. I de afsides egne af Jylland kom udviklingen først efter 1930-40. Men græskirkegårdene blev bevaret i de mest barske yderområder, ligesom de er bevaret på tidligt nedlagte kirkegårde og ved ødekirker.

Det typiske gravsted anno 2006 er omgivet af en lav stedsegrøn hæk. Selve det lille firkantede gravsted er dækket af perlegrus, hvori der står 3 små nemme stedsegrønne. Hele herligheden prydes af en "halv kartoffel" – en parodi på havekunst, som bedst erindres gennem den knasende lyd fra gangenes nyrevne perlegrus.

Græskirkegårdene er harmoniske

Græskirkegårdene er usædvanligt behagelige at færdes på. Græskirkegårdene forekommer mere harmoniske, fredfyldte og hyggelige end de gængse kirkegårde. Forfatteren har diskuteret græskirkegårde med en længere række personer, og de er alle ligesom forfatteren enige om, at græskirkegårdene er langt smukkere og mere stemningsfulde end de sædvanlige kirkegårde. På græskirkegårdene er man heller ikke spærret inde på smalle gange, men man kan frit bevæge sig rundt på det bløde græs. Prøv selv at besøge Trans, Buderup og Vorde samt f.eks. Varde gamle kirkegård.

Græskirkegårde er billige i drift.

Færre kistebegravelser: mere græs

På de fleste kirkegårde falder antallet af kistebegravelser. Græsset breder sig derfor som et væg til væg tæppe på adskillige kirkegårde. Enkelte steder breder græsset sig helt ud til diget. Eksempler er Husby ved Wedelsborg, Sandager ved Fåborg, Horne ved Fåborg, Brudager ved Svendborg og Mesinge på Hindsholm

Flere urnebegravelser: mere græs

Urnebegravelserne vinder frem, og det betyder, at stadig større arealer udlægges i græs. Det hele foregår dog ofte lidt tilfældigt, da provstiudvalgene langt fra altid er deres opgave voksen (adskillige kirkegårds konsulenter, pers. comm.).

Genskabelse af græskirkegårde

Mangfoldige steder vil man helt eller delvis kunne genskabe den oprindelige græskirkegård. Næmlig alle de steder, hvor der er mange tomme gravsteder, eller hvor der er store perlegruspartier.

I øvrigt kender vi moderne græskirkegårde, nemlig fra de nyanlagte natur- og skovkirkegårde.

Formål og metode

Formålet med denne artikel har været at få kortlagt og beskrevet de græskirkegårde, som findes i dag. I alt knap 900 landsbykirkegårde er undersøgt fra 1966 til 2006.

En ønskedrøm

Talrige kirker ligger frit og højt i det åbne land, men de er skjult af tætte hegn og træer. Hvor ville det være dejligt, om kirkerne igen kom til deres ret! Fæld alle hegnene og de fleste træer og kirkerne vil igen fremstå som de unikke monumenter, som de er. Samtidig kan man igen udlægge kirkegården i græs, og man bør selvfølgelig retablere de massive kampestensgærder og glamhullernes lemme bør fjernes, så fuglene igen kan komme ind i tårnet. Kirkegårdene anno 1900 var nu engang mere behagelige at færdes på end Kirkegårdene anno 2000.

Table 3. Eksempler på vildtvoksende blomster på Råbjerg kirkegård.

(Juni 97 og aug. 06). Relikter er mærket !

Akeleje (<i>Aquilegia vulgaris</i>) !	Hare-Kløver (<i>Trifolium arvense</i>)
Alm. Fuglegræs (<i>Stellaria media</i>)	Hvidkløver (<i>Trifolium repens</i>)
Alm. Hylde (<i>Sambucus nigra</i>) !	Høst-Borst (<i>Leontodon autumnale</i>)
Alm. Hønsetarm (<i>Cerastium vulgare</i>)	Håret Høgeurt (<i>Hieracium pilosella</i>)
Alm. Katost (<i>Malva sylvestris</i>) !	Klit-Rose (<i>Rosa pimpinellifolia</i>) !
Alm. Røllike (<i>Achillea millefolium</i>)	Liden Klokke (<i>Campanula rotundifolia</i>)
Alm. Sct. Hansurt (<i>Sedum telephium</i>) !	Liljekonval (<i>Convallaria majalis</i>) !
Alm. Stedmoder (<i>Viola tricolor</i>)	Moskus-Katost (<i>Malva moschata</i>) !
Alm. Torskemund (<i>Linaria vulgaris</i>)	Romersk Rejnfan (<i>Tanacetum vulgare</i> var. <i>crispum</i>) !
Asters sp. !	Rødkløver (<i>Trifolium pratense</i>)
Bidende Ranunkel (<i>Ranunculus acris</i>)	Rød Stenurt (<i>Sedum spurium</i>) !
Bittersød Natskygge (<i>Solanum dulcamara</i>)	Skov-Løg (<i>Allium scorodoprasum</i>) !
Engelskgræs (<i>Armeria maritima</i>)	Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>) !
Enårig Knave (<i>Seleranthus annuus</i>)	Studenternellike (<i>Dianthus barbatus</i>) !
Fandens Mælkebøtte (<i>Taraxacum vulgare</i>)	Sæbeurt (<i>Saponaria officinalis</i>) !
Fin Kløver (<i>Trifolium dubium</i>)	Sølv-Potentil (<i>Potentilla argentea</i>)
Fingerbøl (<i>Digitalis purpurea</i>) !	
Gul Snerre (<i>Galium verum</i>)	

Table 4. Eksempler på blomstrende urter og buske fra Mårup Ødekirke.

(Juni 97 og aug. 06). Relikter er mærket !

Alm. Fuglegræs (<i>Stellaria media</i>)	Humleagtig Sneglebælg (<i>Medicago lupulina</i>)
Alm. Hønsetarm (<i>Cerastium vulgare</i>)	Hvas Randfrø (<i>Torilis japonica</i>)
Alm. Røllike (<i>Achillea millefolium</i>)	Hvidkløver (<i>Trifolium repens</i>)
Alm. Syre (<i>Rumex acetosa</i>)	Hybenrose (<i>Rosa rugosa</i>)
Bidende Ranunkel (<i>Ranunculus acris</i>)	Håret Høgeurt (<i>Hieracium pilosella</i>)
Bittersød Natskygge (<i>Solanum dulcamara</i>)	Liden Klokke (<i>Campanula rotundifolia</i>)
Bukketorn (<i>Lycium barbarum</i>)	Mark-Bynke (<i>Artemisia campestre</i>)
Cypres-Vortemælk (<i>Euphorbia cyparissias</i>) !	Muse-Vikke (<i>Vicia cracca</i>)
Dansk Kokleare (<i>Cochlearia danica</i>)	Rødknæ (<i>Rumex acetosella</i>)
Dunet Vejbred (<i>Plantago media</i>)	Rød Stenurt (<i>Sedum spurium</i>) !
Engelskgræs (<i>Armeria maritima</i>)	Skov-Brandbæger (<i>Senecio sylvaticus</i>)
Fandens Mælkebøtte (<i>Taraxacum vulgare</i>)	Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>) !
Filtet Hønsetarm (<i>Cerastium tomentosum</i>) !	Stor Nælde (<i>Urtica dioica</i>) !
Gederams (<i>Chamaenerion angustifolium</i>)	Sæbeurt (<i>Saponaria officinalis</i>) !
Gul Kløver (<i>Trifolium campestre</i>)	Sølv-Potentil (<i>Potentilla argentea</i>)
Gul Snerre (<i>Galium verum</i>)	Tveskægget Ærenpris (<i>Veronica chamaedrys</i>)
Horse-Tidsel (<i>Cirsium vulgare</i>)	

Tabel 5. Eksempler på vilde blomstrende urter på Sønderho kirkegård.
(Juni 06). Relikter er mærket !

Alm. Hønsetarm (<i>Cerastium fontanum</i>)	Hvidkløver (<i>Trifolium repens</i>)
Alm Kongepen (<i>Hypochoeris radicata</i>)	Hyrdetaske (<i>Capsella bursa-pastoris</i>)
Alm. Stedmoder (<i>Viola tricolor</i>)	Håret Høgeurt (<i>Hieracium pilosella</i>)
Alm. Syre (<i>Rumex acetosa</i>)	Knold-Ranunkel (<i>Ranunculus bulbosus</i>)
Bellis (<i>Bellis perennis</i>)	Korsknap (<i>Glechoma hederacea</i>)
Bidende Stenurt (<i>Sedum acre</i>)	Kost-Fuglemælk (<i>Ornithogalum umbellatum</i>) !
Blød Storkenæb (<i>Geranium molle</i>)	Lancet-Vejbred (<i>Plantago lanceolata</i>)
Brunelle (<i>Prunella vulgaris</i>)	Løvefod (<i>Alchemilla vulgaris</i>)
Burre-Snerre (<i>Galium aparine</i>)	Mark-Ærenpris (<i>Veronica campestris</i>)
Døvnælde (<i>Lamium album</i>) !	Mælkebøtte (<i>Taraxacum vulgare</i>)
Engelskræs (<i>Armeria maritima</i>)	Perlehyacint (<i>Muscari botryoides</i>) !
Femhannet Hønsetarm (<i>Cerastium semidecandrum</i>)	Påskelilje (<i>Narcissus pseudonarcissus</i>) !
Fuglegræs (<i>Stellaria media</i>)	Rød Tvetand (<i>Lamium purpureum</i>)
Glat Vejbred (<i>Plantago major</i>)	Skvalderkål (<i>Aegopodium podagraria</i>) !
Glat Ærenpris (<i>Veronica serpyllifolia</i>)	Storblomstret Hønsetarm (<i>Cerastium arvense</i>) !
Hejrenæb (<i>Erodium cicutarium</i>)	Stor Nælde (<i>Urtica dioeca</i>) !

Tak

Følgende personer takkes for værdifuld hjælp:

Museumsinspektør Birgit Als Hansen

Lærer Kim Elnef

Lektor Hans Guldager Christiansen

Cand. mag. Jørgen Hansen

Professor Johan Lange

Fru Jytte Kallehave

Stud. scient. Christina Løjtnant

Forstkandidat Erik Oksbjerg

Cand. pæd. Birger Prehn

Fuldmægtig Ulla Pinborg

Museumsinspektør N.J. Poulsen

Dyrlæge Eiler Worsøe

Litteratur

Hansen, B.A., 1999 se bilag 1.

Paulli, S., 1648: *Flora Danica*. Det er dansk urtebog. – København.

Poulsen, N.J., 2003: *De græsklædte grave*. – *Nationalmuseets Arbejdsmark 2003*: 49-65.

7. januar 1999

OLDTID OG MIDDELALDER

Rådgivende biolog Bertn Løjtnant
Platanvej 61
8900 Randers

FREDERIKSHOLMS KANAL 12
DK-1130 KØBENHAVN K
TELF +45 33 13 44 01
FAX +45 33 47 31 11

Jnr. 1647/98
BAH/

Tak for Deres brev vedrørende de danske landsbykirkegårde. Det gav mig en kærkommen lejlighed til at genopfriske tegninger og fotografier i vores arkiv samt gennemblåde nogle bind af Danmarks Kirker.

Hvad angår Deres spørgsmål om anlæg af gravsteder, må man også i middelalderen have haft et ret godt overblik over gravenes placering på kirkegården. Der er udgravet en del kirkegårde, der er nedlagt kort efter Reformationen, og her ser man kun få grave, der skærer sig ind i hinanden. Dette tyder på, at de enkelte grave har været markeret, og nyere undersøgelser synes at vise, at der har været opkastet en tue over graven.

Den spæde begyndelse til regulerede kirkegårde med stisystemer og markering af gravsteder med jerngitter eller hækplantning ligger nok omkring midten af 1800-årene. Dog må denne udvikling være gået meget langsomt, når det drejer sig om landsbykirkegårdene. I vores arkiv findes en række tegninger og skitser fra den senere del af forrige århundrede, der viser, at kirkegårdene på dette tidspunkt stadig ligger hen i græs, hvor de enkelte grave anes som tuer - undertiden markeret med simple kors.

Op mod århundredskiftet må udviklingen mod de små haver med hække og prydplanter have taget fart på øerne og muligvis også i det østlige Jylland. En række fotografier fra de første årtier af dette århundrede til brug for Danmarks Kirker, Præstø Amt (1933-35) og Sorø Amt (1934-38) viser frodige kirkegårde med stinet, og gravsteder med en beplantning, der må være nogle år gammel. Enkelte steder, som Mogenstrup og Rønnebæk ses dog helt nyanlagte

reguleringer med grusgange og gravsteder indhegnet af ganske små hækplanter.

I Jylland skrider den ny udvikling øjensynligt langsommere frem. En gennemgang af Danmarks Kirker Thisted Amt (1940-42) viser, at der stadig op mod 1940 findes en lang række kirkegårde, der bortset fra enkelte overgroede gravsten og kors henligger i græs, der undertiden har karakter af en blomstereng. Hjørdemål, Vigso og Vang er bære nogle eksempler på kirkegårde, som endnu i 1935 har undgået reguleringer. Andre steder som f. eks. i Hvildbjerg er man så småt begyndt at udlægge stinet og plante hække.

I dag, hvor næsten alle kirkegårde er regulerede og indrettet med små ikke altid lige charmerende haveanlæg, og hvor de er omgivet af lænegn, er det vækkeligt at forestille sig, hvor storslået kirkerne har taget sig ud i landskabet. Jeg vealægget et par fotokopier, der (trods dårlig kvalitet) giver et indtryk.

Må jeg benytte denne lejlighed til at udtrykke min glæde over Deres artikler som forkæmper for at bevare floraen på vore gamle stendiger.

Med venlig hilsen
P. N. V.

Birgit Als Hansen
Birgit Als Hansen